

DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI SA STANOVIŠTA PRIMENJENOG KLASIFIKACIJSKOG OKVIRA ANALIZE

Marija Bogdanović

Filozofski fakultet, Beograd

U tekstu se, u osnovnim crtama, prikazuje pristup koji je primenjen u jednom proučavanju društvenih nejednakosti u našem društvu, a potom samo deo prvih rezultata prema osnovnim dimenzijama u kojima se one manifestuju. Pri tom je akcenat stavljen na komentarisanje rezultata sa stanovišta primenjenog klasifikacijskog okvira analize, s ciljem da se ukaže na potrebu temeljitijeg preispitivanja i standardizacije kako klasifikacijske sheme društvenih slojeva tako i iskustvenih pokazatelja koji se uključuju, i značaja koji im se pridaje, u okviru pojedinih dimenzija za određivanje ukupnog društvenog položaja. Standardizacija oba ova elementa nužan je uslov za uporedna proučavanja, prostorna i vremenska, različitih društvenih pojava, posebno društvenih nejednakosti.

TEORIJSKO-METODSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Istraživanje u ovoj (prvoj) fazi obuhvata samo teritoriju Beograda. Stoga i rezultate koje smo dobili treba posmatrati, pre svega, u tom društvenom okviru. Očekuje se drukčija distribucija društvenih nejednakosti — kada se istraživanje proširi na SR Srbiju (bez pokrajina). Smatramo, naime, da Beograd kao velegrad, pruža uslove i raznovrsne mogućnosti za napredovanje u svim domenima društvenog života svim društvenim slojevima — mnogo više nego što su to u stanju da učine druge društvene sredine. Očekivanje koje proizlazi iz ove pretpostavke jeste da su društvene nejednakosti tako raspoređene, da u stvari dobijamo jedno relativno homogenizirano društvo sa preovlađujućom koncentracijom članova oko srednjeg društvenog položaja.

U istraživanje se pošlo od odredbe društvenih nejednakosti kao »pre svega nejednakosti u raspolaganju materijalnim i drugim društvenim dobrima, odn. u njihovom korišćenju,«¹ što je i sadržaj pojma društvene slojevitosti i osnovica njenog formiranja. Tako se društveni slojevi javljaju kao konkretni no-

¹ Vid. M. Popović, »Klasno-slojne nejednakosti u jugoslavenskom društvu«, *Sociologija*, 1984/3—4, str. 271.

sioci akumuliranih društvenih nejednakosti, hijerarhijski se raspoređujući na skali društvenih položaja. Operacionalizaciju pojma društvenog položaja »kao različite veličine materijalnih i moralnih naknada«² nalazimo u dimenzijama obrazovanja, materijalnog standarda i političke moći.

Za potrebe analize i njenog ujednačavanja u različitim delovima, izračunati su 'indeksi' za svaku posebnu dimenziju društvenog položaja i za sam društveni položaj kao njihov sintetički izraz. Ovi 'indeksi' stvarani su na osnovu objektivnih podataka koji su ponderisani prema svom značaju za pojedina dimenziju. Njihov max zbir je potom deljen u odgovarajući broj kategorija. Ispitanici su razvrstavani u jednu od kategorija formirajući na taj način homogene grupe prema svakoj konkretnoj dimenziji, odn. društvenom položaju.³ Ukrštanjem sa pretpostavljenim društvenim slojem dobijene su različite između slojeva prema navedenim dimenzijama i prema ukupnom društvenom položaju.

² Vid. V. Milić, »Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji«, *Statistička revija*, 1960/3—4, str. 184—5.

³ Ovdje navodimo konkretne podatke koji su ušli u formiranje pojedinih indeksa:

Indeks obrazovanja dobijen je na osnovu odgovora na pitanje »Kuju ste najvišu školu završili?«

- 1 — bez škole
- 2 — završio osnovnu
- 3 — završio srednju
- 4 — završio višu
- 5 — završio visoku
- 6 — završio specijalističke studije, mr, dr.

Indeks materijalnog položaja za zaposlene u društvenom sektoru dobijen je na osnovu sledećih konkretnih podataka:

- 1 — vikendica
- 2 — godišnji odmor
- 3 — kola
- 4 — opremljenost domaćinstva
- 5 — prihod po članu domaćinstva
- 6 — stan

Indeks materijalnog položaja za privatnike dobijen je na osnovu sledećih podataka:

a. *Poljoprivrednici*

- 1 — veličina poseda
- 2 — porez
- 3 — opremljenost gazdinstva
- 4 — opremljenost domaćinstva
- 5 — prevozno sredstvo
- 6 — godišnji odmor

(Kod mešovityh domaćinstava uključen je i prosečan prihod po članu domaćinstva iz radnog odnosa. Njihov broj je zanemarljiv pa nisu izdvajani iz grupe poljoprivrednika).

b. *Zanatlije*

- 1 — porez
- 2 — prihod po članu domaćinstva
- 3 — opremljenost domaćinstva
- 4 — posedovanje zemlje i opremljenost gazdinstva
- 5 — prevozno sredstvo
- 6 — godišnji odmor i/ili vikendica

Indeks političke moći formiran je na osnovu odgovora na sledeća pitanja:

1. Učešće u NOB-u
2. Najvažnije partijske funkcije — ranije i sada
3. Najvažnije samoupravne funkcije, ranije i sada, u okviru RO
4. Članstvo u predstavničkim telima, ranije i sada, od opštine do federacije
5. Dobijena društvena priznanja
6. Članovi porodice obavljali, ranije ili sada, važne društvene funkcije od opštine do federacije
7. Lično poznavanje ljudi koji vrše važne društvene funkcije
8. Da li mu se ljudi obraćaju za pomoć radi rešavanja nekih svojih problema

Kod formiranja indeksa ukupnog društvenog položaja njegova vrednost umanjuje se za jedan ako je u porodici jedan član nezaposlen, a za dva ako u porodici ima više od jednog nezaposlenog. Nezaposlenim se smatra ono lice koje na posao čeka duže od godinu dana.

Analiza dobijenih podataka vrši se u okviru šire klasifikacijske sheme društvenih slojeva, ali i u okviru dveju užih koje smo nazvali »beogradska varijanta« i »zagrebačka varijanta«. »Beogradsku varijantu« čini četvoročlana klasifikacija društvenih slojeva u koju ulaze: rukovodioci, stručnjačko-službenički sloj, radnici i privatnici.⁴ »Zagrebačku varijantu« takođe čini četvoročlana klasifikacija društvenih slojeva ali se ona razlikuje od prethodne po tome što su službenici uključeni u grupaciju radnika (a ne u grupaciju stručnjaka) te je dobijena sledeća shema: rukovodioci, stručnjaci, službeničko-radnički sloj i privatnici.⁵ Variranjem ovih dveju shema na istim podacima (ovog istraživanja) dobijaju se i dve različite slike društvenih nejednakosti i tek njihovim poređenjem sa prethodnom, širom klasifikacijskom shemom, stiče se uvid u kojoj meri je svaka od njih adekvatna za proučavanje društvenih nejednakosti. Naime, u okviru šire klasifikacijske sheme preciznije se uočavaju sličnosti i razlike, prema analiziranim dimenzijama, između pojedinih društvenih slojeva te i mogućnosti njihovog spajanja u šire celine.

Upitnik sadrži 106 pitanja kojima se utvrđuje činjenično stanje o navedenim životnim oblastima, a postavljeno je i niz pitanja kojima se utvrđuju stavovi i mišljenja ispitanika o prirodi klasno-slojne strukture i o karakteru nejednakosti u našem društvu. Na ovaj način želeo se utvrditi objektivni društveni položaj pojedinih društvenih slojeva i razlike između njih, dok ispitivanje mišljenja i stavova figurira kao dopunska dimenzija u proučavanju osnovne teme.

U stvaranju uzorka pošlo se od podele na društveni i privatni sektor privredivanja. Pri tom je društveni dalje podeljen na radne organizacije u privredi i van privrede, a privatni na gradske privatnike i poljoprivrednike. Na osnovu spiskova radnih organizacija, dobijenih iz Statističkog zavoda Beograda, slučajnim izborom određene su one u kojima će se izvesti istraživanje, dok je anketarima ostavljeno, da na osnovu platnih spiskova, izvrše izbor ispitanika prema datim kategorijama i kvotama. Postupak je ponovljen i u slučaju privatnika, čija su imena dobijena neposredno od Statističkog zavoda grada, a potom je izvršen izbor određenog broja na osnovu slučaja. Kod političkih i državnih rukovodilaca opredelili smo se za najviše političke i državne organe, te su istraživanjem obuhvaćeni: CK SK Srbije, GK SK Beograda, Skupština SR Srbije i RIV SR Srbije.

Treba napomenuti da je tek u drugom talašu ispitivanja postignut postotak od 46,6% u obuhvatu političkih rukovodilaca, a 80% u obuhvatu državnih, a bilo je teškoća i u kontaktiranju s privrednim rukovodiocima. Razlozi su brojni — od stvarne zauzetosti, preko ignorisanja, do otvorenog i 'pasivnog' odbijanja, koje se manifestovalo u odugovlačenju sa popunjavanjem i vraćanjem upitnika, kao i u preskakanju velikog broja pitanja. Prema zabeleškama anketara, među pripadnicima ostalih društvenih slojeva čuli su se komentari da su takva istraživanja 'besmislena i beskorisna', da se »ne može sve reći«, da 'nisu upućeni u to', dok su privatnike zabrinjavala pitanja o pri-

⁴ Vidi: M. Popović i dr., »Društveni slojevi i društvena svest«, Beograd, IDN, 1986.

⁵ Vidi: M. Lazić, »O problemima klasne reprodukcije (vertikalne pokretljivosti) u jugoslovenskom društvu«, referat podnet na savetovanju sociologa koje je organizovalo SDS u Niškoj Banji 21. i 22. marta, 1986.

hodu i porezu. Konačno, treba reći i to da se javio i klasičan problem ovakvih istraživanja — nerazumevanje pojedinih pitanja usled složenosti sadržaja na koji se odnose, od strane pripadnika nekih društvenih slojeva.

Prikupljanje podataka obavili su studenti 3. i 4. godine sociologije i post-diplomci, a na kraju su se uključili i saradnici koji obrađuju pojedine tematske celine u okviru ovog istraživanja.

DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI PREMA OSNOVNIM DIMENZIJAMA SOCIJALNOG RASLOJAVANJA

U sledećem izlaganju analiziraće se postojanje društvenih nejednakosti, i to prvo u okviru šire sheme društvenih slojeva, s` kojom se i ušlo u prikupljanje podatka, a zatim će se isti podaci varirati u okviru navedenih užih shema za klasifikaciju društvenih slojeva.

Kratak opis društvenih slojeva prema tri osnovne dimenzije ukupnog društvenog položaja — obrazovanju, materijalnom standardu i političkoj moći — pružiće uvid u one bitne razlike između pripadnika određenih društvenih slojeva koje i dovode do njihovog formiranja.

Prema dobijenim podacima, indeks obrazovanja i slojna struktura, sa kojom se ušlo u istraživanje, pokazuje vrlo visok stepen korelacije 0,79. Ovo se, naravno, duguje pre svega činjenici da je formiranje društvenih slojeva u stvari pretežno zasnovano i na kriteriju školske spremne. Na pitanje o školskoj spremi odgovorilo je 95% ispitanika. Među njima prevladava srednje obrazovanje (sa 39,9%), zatim slede osnovno (sa 28,6%) i visoko (sa 16,2%). Javlja se i jedan broj ispitanika sa specijalizacijom, mr. i dr. (3,5%).

Posmatrano prema slojevima, među rukovodiocima i stručnjacima prevladava visoka stručna sprema (od 60,5% među državnim i političkim rukovodiocima do 70,2% među stručnjacima van privrede). Stručnjaci van privrede prednjače i u broju onih sa specijalizacijom, mr i dr. (ima ih 26,3%), ali i među prvom grupom rukovodilaca takvih je 16,3%. Među stručnjacima nema nijednog sa nižim stepenom obrazovanja od višeg (među stručnjacima u privredi sa višim obrazovanjem je 28,2%), ali se među rukovodiocima u privredi i državno-političkim organima nalazi i jedan broj onih sa srednjom i osnovnom školom.

Među službenicima (94,3%), VKV (60,8%), KV radnicima (69,4%) i zanatlijama prevladava srednje obrazovanje, dok grupa NK-PK radnika ima u 80,2% slučajeva samo osnovnu školu. Njima se priključuje i 54,7% poljoprivrednika, među kojima je i znatan broj bez škole (37,6%). (Videti Tabelu 1. u prilogu).

Opšti zaključak koji se o proučavanim slojevima može izvesti na osnovu podataka o školskoj spremi jeste:

a. grupe rukovodilaca i stručnjaka čine jednu relativno homogenu grupaciju sa preko 2/3 ispitanika sa visokim obrazovanjem;

b. drugu grupaciju čine službenici, VKV i KV radnici, i zanatlije, među kojima prevladavaju oni sa sredjoškolskim obrazovanjem;

c. treću grupaciju sačinjavaju NK-PK radnici i poljoprivrednici sa osnovnom školom, a jedan broj i bez nje.

Sledeća dimenzija ukupnog društvenog položaja, te dakle i samog društvenog sloja, jeste *materijalni standard*. Stvarana na osnovu činjeničkih podataka, i ova dimenzija pokazuje značajnu korelaciju s društvenim slojem, ali ne tako visoku kao u slučaju obrazovanja — 5,51. Materijalni standard mogao je da se izračuna za 96,5% ispitanika. Sažimajući kategorije u tri osnovne (nizak, srednji i visok), ispitanici se raspoređuju na sledeći način: 17,3% ima nizak, 36,1% ima srednji i 46,6% ima visok materijalni standard.

Tabela 1.

ISPITANICI PREMA PRIPADNOSTI ODREĐENIM DRUŠTVENIM SLOJEVIMA I PREMA ŠKOLSKOJ SPREMI ('INDEKSU' OBRAZOVANJA)

Društveni sloj	Školska sprema ispitanika					
	Bez škole škola	Osnovna	Srednja	viša	Visoka	Specijali- zacija mr, dr
Državni i politički						
rukovođioci	2,3	2,3	14,0	4,7	60,5	16,3
Rukovođioci u privredi	0,0	9,5	9,5	9,5	66,7	4,8
Stručnjaci van privrede	0,0	0,0	0,0	3,5	70,2	26,3
Službenici	0,0	0,0	94,3	4,9	0,8	0,0
VKV radnici	0,0	21,6	60,8	15,7	2,0	0,0
KV radnici	0,0	28,4	69,4	2,2	0,0	0,0
NK-PK radnici	3,8	80,2	15,1	0,9	0,0	0,0
Zanatlije	0,0	9,5	57,2	0,0	33,3	0,0
Poljoprivrednici	37,6	54,7	7,7	0,0	0,0	0,0

Bez odgovora — 38, N = 749

C = 0,79

Posmatrano prema slojevima i ovde možemo uočiti grupisanje, pri čemu rukovođeci i stručnjački slojevi u preko 3/4 slučajeva imaju visok standard (na čelu su državni i politički rukovođeci — 90,5%), a njih slede VKV radnici kojih je u grupaciji sa visokim standardom 2/3 (63,8%). Službenici ovde zastaju za VKV radnicima i zastupljeni su sa polovinom svojih pripadnika (49,1%). Druge dve kategorije radnika (KV i NK-PK) i zanatlije zastupljeni su skoro ravnomerno u kategorijama srednjeg i visokog standarda (u proseku oko 1/3), dok su poljoprivrednici najprisutniji u grupaciji sa srednjem društvenim standardom (64,1%).

U grupaciji s niskim standardom najzastupljeniji su NK-PK radnici (skoro 1/3), zatim poljoprivrednici, zanatlije i KV radnici (između 1/4 i 1/5). Interesantno je da se u svim društvenim slojevima javlja izvestan broj u kategoriji niskog standarda, čak i među rukovođecima u privredi (14,3%). Ovo se može delimično objasniti činjenicom što je u grupu privrednih rukovodilaca ušao i jedan broj onih koji nisu na najvišim rukovođecim položajima. (Videti Tabelu 2.)

Tabela 2.

ISPITANICI PREMA PRIPADNOSTI ODREĐENIM DRUŠTVENIM SLOJEVIMA I PREMA MATERIJALNOM STANDARDU ('INDEKSU' MATERIJALNOG STANDARDA)

'Indeks' materijalnog standarda	Društveni sloj									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Vrlo nizak	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	3,4	4,4	3,7	9,5	2,6
Nizak	7,1	14,3	1,7	5,1	11,5	1,7	17,6	26,2	19,0	23,1
Srednji	2,4	9,5	22,4	12,8	38,5	31,0	37,5	38,3	33,3	64,1
Visok	31,0	47,6	29,3	46,2	27,0	44,8	33,1	28,0	19,0	10,3
Vrlo visok	59,5	28,6	46,6	35,9	22,1	19,0	7,4	3,7	19,0	0,0

Bez odgovora — 28, N = 749

C = 0,51

Društveni sloj

1 — državni i politički rukovodioci	6 — VKV radnici
2 — rukovodioci u privredi	7 — KV radnici
3 — stručnjaci van privrede	8 — NK-PK radnici
4 — stručnjaci u privredi	9 — zanatlije
5 — službenici	10 — poljoprivrednici

Indeks političke moći, kao sledeća dimenzija bitna za proučavanje društvenih nejednakosti, takođe pokazuje značajnu korelaciju s obeležjem društvenog sloja — 0,59. Na osnovu dobijenih odgovora, 90% ispitanika bilo je moguće razvrstati i prema ovom obeležju.

Malu političku moć ima 55,1% ispitanika, srednju 41,6% a veliku svega 3,2% ispitanika (22 ispitanika). U ovoj poslednjoj grupi prevladavaju državni i politički rukovodioci, uz dva stručnjaka van privrede, i po jednog službenika, VKV i KV radnika. Srednju političku moć ima većina rukovodećeg i stručnjakog sloja (iznad 2/3), dok su VKV radnici i službenici ovde podjednako zastupljeni (blizu 50%). Sledeću grupaciju čine KV i NK-PK radnici i poljoprivrednici, među kojima oko 1/4 ispitanika ima srednju političku moć. Ovaj tok grupisanja završava se u iskazivanju male političke moći: prvu grupaciju čine rukovodioci i stručnjaci (sa oko 20%), drugu slojevi službenika i VKV radnika (sa 50%), a treću čine preostala dva radnička sloja, zanatlije i poljoprivrednici (sa preko 70%). (Videti Tabelu 3.)

Sintetički izraz tri analizirane dimenzije nalazimo u pojmu ukupnog društvenog položaja, o kome imamo potpune podatke za 96,6% ispitanika. Koeficijent korelacije između društvenog položaja i društvenog sloja je visok — 0,65. Tabela 4. prikazuje to definitivno grupisanje društvenih slojeva na hije-

* Ovdje je interesantno navesti jedan podatak iz istraživanja na temu »Kvalitet života«, obavljenog u Sloveniji, koji pokazuje da je materijalni i društveno-politički položaj poljoprivrednika najniži. Autor tog dela analize dolazi čak do rezultata da su »razlike u materijalnom i društveno-političkom položaju među zaposlenima i samozaposlenima (privatnicima) veće nego među zaposlenim i nezaposlenim«. On to tumači »društveno-političkim statusom pojedinih vrsta rada«, tj. uključenošću određene vrste rada u okviru dominantnog sistema društvenih odnosa. Vid. Ivan Svetlik, »O raspodeli prema radu«, referat saopšten na savetovanju jugoslovenskih sociologa u Vrnjačkoj Banji, 6-9 Nov., 1986.

Tabela 3

ISPITANICI PREMA PRIPADNOSTI ODREĐENIM DRUŠTVENIM SLOJEVIMA I PREMA DRUŠTVENO-POLITIČKOM UTICAJU ('INDEKSU' POLITIČKE MOĆI)

'Indeks' društvenog položaja	Društveni sloj									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Nizak	11,6	19,0	25,9	23,7	49,6	50,0	70,7	75,0	100,0	72,7
Srednji niži	11,6	57,1	53,4	63,2	41,0	37,5	23,6	25,0	8,0	22,7
Srednji	37,2	23,8	17,2	13,2	8,5	10,7	4,9	0,0	0,0	4,5
Srednji viši	32,6	0,0	3,4	0,0	0,9	1,8	0,8	0,0	0,0	0,0
Viši	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Bez odgovora — 74, N = 749

C 0,59

Društveni sloj

1 — državni i politički rukovodioci	6 — VKV radnici
2 — rukovodioci u privredi	7 — KV radnici
3 — stručnjaci van privrede	8 — NK—PK radnici
4 — stručnjaci u privredi	9 — Zanatlije
5 — službenici	10 — poljoprivrednici

Tabela 4

ISPITANICI PREMA PRIPADNOSTI ODREĐENIM DRUŠTVENIM SLOJEVIMA I PREMA UKUPNOM DRUŠTVENOM POLOŽAJU ('INDEKSU' DRUŠTVENOG POLOŽAJA)

'Indeks' društvenog položaja	Društveni sloj									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Niži	4,7	0,1	1,7	0,0	0,8	5,2	10,9	28,0	9,5	40,2
Srednji	11,6	40,9	29,3	48,7	96,7	93,1	88,3	72,8	86,0	59,8
Viši	83,7	50,0	69,0	51,3	2,5	1,7	0,7	0,0	4,5	0,0

Bez odgovora — 25 N = 749

C 0,65

Društveni sloj

1 — državni i politički rukovodioci	6 — VKV radnici
2 — rukovodioci u privredi	7 — KV radnici
3 — stručnjaci van privrede	8 — NK—PK radnici
4 — stručnjaci u privredi	9 — zanatlije
5 — službenici	10 — poljoprivrednici

rarijskoj lestvici kao izraz akumuliranih društvenih nejednakosti. Uzorak se raspoređuje tako što viši društveni položaj zauzima 15,6%, srednji 70,2% i niži 14,2% ispitanika.

Zapaža se da u kategoriju višeg društvenog položaja ulaze slojevi rukovodilaca i stručnjaka, pri čemu je izrazito prisustvo državnih i političkih rukovodilaca (83,7%), zatim stručnjaka van privrede (69%), dok rukovodioci i stručnjaci u privredi učestvuju sa polovinom svojih pripadnika (50%). Učešće drugih slojeva u ovoj kategoriji može se smatrati zanemarivim. Učešće rukovodećeg i stručnjačkog sloja u kategoriji srednjeg društvenog položaja ide od 10% do 50%, ali zato ogromna većina službenika (96,7%), sve radničke grupe (93—72%, uz napomenu, ne beznačajnu, da radnici nisu homogena kategorija) i zanatlije zauzimaju srednji društveni položaj. Ovde ulaze i poljoprivrednici sa 60% svojih pripadnika. Nizak društveni položaj uglavnom obuhvata poljoprivrednike (njih 40%) i NK-PK radnike (28%).

Ako bismo dobijene podatke predstavili tabelarno za ceo uzorak, i povezali sa prethodnom analizom, pokazuje se da oni odgovaraju stavu iznetom na početku. Beograd, naime, uslovima koje pruža, omogućava tako visoko učešće stanovništva, koje pripada različitim društvenim slojevima, u kategoriji srednjeg društvenog položaja. S druge strane, relativno malo prisustvo u kategorijama visokog i niskog društvenog položaja dosta oštro izdvaja pomenute slojeve, a analiza prema posebnim dimenzijama je pokazala koliko su zaista velike te razlike (Vidi Tabelu 5). Posmatrano prema slojevima, mogli bismo zaključiti da visok društveni položaj zauzimaju slojevi rukovodilaca i stručnjaka, srednji — službenici, VKV i KV radnici i zanatlije, a nizak NK-PK radnici i poljoprivrednici.

Tabela 5

ISPITANICI PREMA OSNOVNIM DIMENZIJAMA
DRUŠTVENIH NEJEDNAKOSTI I PREMA
UKUPNOM DRUŠTVENOM POLOŽAJU

	Visok	Srednji	Nizak
Obrazovanje	35,5%	39,9%	24,6%
Materijalni standard	17,3%	36,1%	46,6%
Politička moć	55,1%	41,6%	3,2%
Ukupan društveni položaj	14,2%	70,3%	15,6%

⁷ Ilustracije radi, ovde podsećamo na podatke dobijene u navedenom istraživanju »Društveni slojevi i društvena svest« (Cit. knj. str. 409), koji takođe pokazuju prevladavanje srednjeg društvenog položaja (46% ispitanika je u ovoj kategoriji) nad nižim (32%) i višim (26%), kao i na istovetnu raspodelu društvenih slojeva u okvirima ovih kategorija društvenog položaja sa njihovom raspodelom dobijenom (12 godina kasnije, za beogradsko područje), u ovom našem istraživanju. Poređenje između ta dva istraživanja nije imaće moguće učiniti (što je velika šteta) bar za dva osnovna razloga: prvo, jer je reč o dva različita društvena okvira istraživanja prvo je izvedeno na teritoriji SR Srbije, a drugo na teritoriji Beograda). Da je, međutim, u prethodnom istraživanju analiza podataka izvedena posebno i za Beograd, danas bismo mogli govoriti o tome da li je u međuvremenu došlo do povećanja društvenih nejednakosti, između kojih društvenih slojeva i sl., ali naravno pod sledećim uslovom: da su indeksi materijalnog standarda i političkog uticaja stvarani na osnovu istih konkretnih pokazatelja. To, na žalost, nije učinjeno. Smatram, međutim, da je ukazivanje na ta pitanja istovremeno ukazivanje na potrebu uspostavljanja opšte prihvaćenih standarda u proučavanju određenih društvenih pojava — od prikupljanja konkretnih podataka, preko stvaranja nekih opštih merila, do okvira analize (kada je ovo poslednje moguće).

U pogledu posebnih dimenzija, beogradsko područje karakteriše prisustvo srednje ali i visoko obrazovanog stanovništva na najvišim državno-političkim, van-privrednim i, privrednim mestima (što je ohrabrujuće), i visoka politička moć u rukama veoma malog broja ljudi (što nije ohrabrujuće). Podaci o materijalnom standardu pokazuju da Beograđani još uvek nisu ugroženi na ovom planu.⁸ Ukratko, najviši stepen nejednakosti prisutan je u domenu raspodele političke moći.

Gornja analiza pokazuje, sasvim nedvosmisleno, da nema opravdanja da se sloj službenika spaja sa stručnjacima, ali je isto tako neopravdano njihovo spajanje s radničkom klasom u celini. U svakom slučaju, NK-PK radnici se, prema svim dimenzijama društvenih nejednakosti, izdvajaju od ostalog dela radničke klase, te ako se službenici tu uključuju usled sličnosti sa delom radničke klase, trebalo bi isključiti onaj njen deo koji se od nje razlikuje, bar kad je reč o ovoj temi.

DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI SA STANOVIŠTA PRIMENJENOG KLASIFIKACIJSKOG OKVIRA ANALIZE (»B« i »Z« varijanta)

Ako dobijene podatke sada poredimo (variramo) u okviru 'beogradske' i 'zagrebačke' sheme društvenih slojeva, dobićemo uvid koja od njih više ističe socijalne razlike prema osnovnim dimenzijama i između kojih društvenih slojeva.

Obrazovanje: Rukovodeći sloj je u obe varijante istovetan i prema dimenziji obrazovanja u njemu preovlađuju viši oblici — preko 81,3%. Sloju stručnjaka se u 'B' varijanti priključuju službenici, dok u 'Z' ostaju čista kategorija. Tako se u 'B' varijanti toj skupini znatno snižava obrazovni nivo — 52,8% ih je sa srednjim, a 47,2% sa višim školskim spremama. Time se znatno povećava razlika između rukovodilaca i stručnjačko-službeničkog sloja. Zagrebačka varijanta, naprotiv, ostavljajući čistu kategoriju stručnjaka, omogućava da se oni prema obrazovnoj dimenziji nađu i iznad rukovodećeg sloja — nijedan među njima nema manji stepen školske spreme od više, dok ih među rukovodiocima ima 18,8%. Drugo, zadržavajući čistu kategoriju radničke klase, u kojoj je polovina sa srednjim, a polovina sa osnovnim obrazovanjem, 'B' varijanta približava stručnjačko-službenički sloj ovom sloju. 'Z' varijanta, u kojoj se službenici priključuju radnicima, pruža u proseku bolju sliku ove skupine prema obrazovnom nivou, jer čak oko 2/3 njih sada ima srednje, a svega 1/3 osnovno obrazovanje. Ipak, ova skupina je još uvek daleko od sloja rukovodilaca i stručnjaka. Da samo napomenemo da je učešće NK-PK radnika, među kojima je 80% njih sa osnovnim obrazovanjem, značajno snizilo obrazovni nivo ove skupine. Sloj privatnika je isti u obe varijante s prevladavajućim nižim stepenima školske spreme.

⁸ Ovdje je zanimljivo ukazati na podatak o odnosu stvarnog materijalnog standarda i ocene ispitanika o materijalnom standardu klase kojoj pripada. Odgovor na to pitanje dalo je svega 51% ispitanika, pri čemu se stvarni i procenjeni položaj poklapaju u svega 21,4% slučajeva. 4,4% ispitanika procenjuje taj položaj, a 61,9% potcenjuje (12,3% ne može da proceni). Prisustvo visokog postotka onih koji potcenjuju materijalni standard svoje klase možemo tumačiti činjenicom da je došlo do realnog pada u domenu svakodnevnog zadovoljavanja osnovnih potreba.

Možemo zaključiti da 'Z' varijanta oštrije ističe razlike između sloja rukovodilaca i stručnjaka na jednoj strani i ostalih slojeva na drugoj. 'B' varijanta pruža ravnomjerniju sliku, sa manje podvučenim razlikama između slojeva u pogledu dimenzije obrazovanja.

Materijalni standard: Sloj rukovodilaca ima vrlo visok postotak u kategoriji visokog standarda (85,7%), po čemu su im bliski stručnjaci (78,4%). U 'B' varijanti, udeo pripadnika stručnjačko-službeničkog sloja u visokom standardu pada na 2/3, a povećava se udeo u srednjem na skoro 1/3. Time se ovaj sloj odvaja od rukovodećeg. 'Z' varijanta, na drugoj strani, pruža nešto povoljniju sliku materijalnog standarda službeničko-radničke grupacije, ali se zato ona oštrije odvaja od gornja dva sloja (85,7%, 78,4% i 44%). Ovde, takođe, važi primedba u vezi sa NK-PK radnicima. 'B' varijanta i u pogledu ove dimenzije pruža nešto ravnomjerniju sliku društvenih razlika između slojeva.

Politička moć: Politička moć, kao moć uticanja i odlučivanja, nije, videli smo, u većoj meri prisutna u ispitivanoj populaciji. Ukoliko je ima, koncentrisana je prvenstveno u rukama rukovodilaca, a potom i stručnjačkog sloja (86% visoke i 75% srednje moći za oba sloja; odnosno, kod rukovodilaca 26,6% ima visoku moć, 59,4% srednju; kod stručnjaka 1,4% visoku i 60,1% srednju). Tako su ti slojevi, bez obzira na postojeću razliku, značajnije udaljeni prema ovoj dimenziji od službeničko-radničkog sloja u 'Z' varijanti, gde svega 37,7% njih ima visoku i srednju političku moć. U 'B' varijanti se i u ovom slučaju pruža nešto ublaženija varijanta razlika. Stručnjačko-službenički sloj je udaljeniji od rukovodećeg (86% prema 61,5%), ali je za nijansu bliži radničkom (32%).

Društveni položaj: Prema ovom, sintetičkom pokazatelju, 'Z' varijanta sasvim oštro razgraničava sloj stručnjaka od službeničko-radničkog, ističući bliskost između rukovodećeg i stručnjačkog. Njihovo prisustvo prevladava u okviru višeg društvenog položaja (72,3% i 62%), uz gotovo zanemarljivo prisustvo službeničko-radničkog sloja na ovom položaju (1,2%). No zato, službeničko-radnička skupina u 87,3% ima srednji društveni položaj, i u oko 12% niži. 'B' varijanta, međutim, pojačava razlike između rukovodećeg sloja i novoformiranog stručnjačko-službeničkog. Koliko je rukovodilaca koji zauzimaju visok društveni položaj, toliko je pripadnika ove grupacije koji zauzimaju srednji. Isto tako, 1/3 stručnjačko-službeničkog sloja ima visok društveni položaj, a 1/5 rukovodilaca srednji. Radnička klasa, data kao čista kategorija, ima pretežno srednji društveni položaj.

Zaključak: Prethodno uočene tendencije, u okviru obe varijante analize, izražavaju se i kod sintetičkog pokazatelja ukupnog društvenog položaja. 'Z' varijanta oštrije izdvaja slojeve rukovodilaca i stručnjaka od ostalih društvenih slojeva, dok 'B' varijanta usrednjavanjem stručnjačkog sloja čini socijalne razlike ravnomernije raspoređenim na skali društvenih položaja proučavanih društvenih slojeva.

VERTIKALNA DRUŠTVENA POKRETLJIVOST I OTVORENOST DRUŠTVENE STRUKTURE PREMA PRIMENJENIM VARIJANTAMA SLOJEVITOSTI

Uspostavljene razlike prema bitnim dimenzijama raslojavanja vode nas do analize još jednog značajnog problema — vertikalne društvene pokretljivosti — da bismo videli koji je stepen otvorenosti društvenog sistema u uslovima zapaženih razlika između društvenih slojeva i primenjenih varijanti u analizi. Poređenje zanimanja očeva i njihovih potomaka bilo je omogućeno za 556 ispitanika, odnosno za 74%. Ukupan broj ispitanika je mali, a naročito kad se uzorak raščlani prema društvenim slojevima, te dobijene rezultate treba svakako uzimati sa rezervom.

Pre nego što se pređe na poređenje rezultata dobijenih primenom pomenutih varijanti analize, treba reći da se i u uslovima velegrada održavaju uočene pravilnosti u vertikalnoj društvenoj pokretljivosti: prvo, postoci samobnavljanja još uvek su najveći grupni postoci; i drugo, njihove vrednosti smanjuju se sa povećanjem udaljenosti između posmatranih grupa na skali društvene slojevitosti.⁹ Navedene pravilnosti govore o tome da je socijalno poreklo još uvek snažan regulator slojnih pomeranja, određujući ne samo njihov smer, uspon i pad, već i veličinu. Pri tom su napori za uspon veoma

Tabela 6

ZANIMANJE ISPITANIKA (BEOGRADSKA VARIJANTA)

Zanimanje oca	Privatnici	Radnici	Stručnjaci i službenici	Rukovodioci	Svega
	41,37	38,27	11,03	9,31	100
Privatnici	120	111	32	27	290
	93,02	45,30	23,02	62,79	
Radnici	2,18	61,74	31,69	4,37	100
	4	113	58	8	183
	3,10	46,12	41,72	18,60	
Stručnjaci i službenici	5,47	23,28	60,27	10,95	100
	4	17	44	8	73
	5,47	6,93	31,65	18,60	
Rukovodioci	10	40	50		
	1	4	53	—	10
	0,77	1,63	53,59		
Svega	129	245	139	43	556
	100	100	100	100	

⁹ Ovdje treba učiniti jednu napomenu. Odstupanje od druge pravilnosti, naime, da se veličina pomeranja smanjuje sa udaljenošću društvenih slojeva, javlja se kod primene 'Z' varijante. Pokazuje se da je odliv iz poljoprivrednog u rukovodeći sloj veći nego u prethodni stručnjački i to za više nego dva puta: 9,31 : 4,13%, što nije slučaj i sa »B« varijantom, u okviru koje se zadržava pomenuta pravilnost: 11% : 9,31%. Objašnjenje je očigledno u određenim pomeranjima službenika.

snažni, naročito kod nižih slojeva, ali i oni za sprečavanje pada na hijerarhijskoj lestvici kod viših društvenih slojeva. Pokazuje se, na primer, da se od ukupno pokretnih lica (279) njih 87,4% pomeralo naviše a 12,5% naniže (odn. 89,3% i 10,7% u 'Z' varijanti). (Videti Tabelu 6 i 7)

Da pogledamo sada kako se uočene razlike izražavaju u domenu vertikalne društvene pokretljivosti. Prvo, odnos samoobnavljanja i ukupne društvene pokretljivosti kreće se, u okviru 'B' varijante, oko 50%. Dakle, 50% ispitanika ostalo je u grupi svog rođenja, reprodukujući na taj način klasnu strukturu, dok je isto toliki broj menjao svoju klasnu pripadnost, pomičući uspostavljen društvene barijere. U okviru 'Z' varijante, ukupna pokretljivost je znatno manja od ukupnog samoobnavljanja — odnos je 42% prema 58%. Sledi dakle zaključak da 'Z' shema klasno-slojne diferencijacije pruža sliku zatvorenijeg tipa društvene strukture nego što to čini 'B' varijanta. Ovo potvrđuju i rezultati dobijeni primenom Yasudinog indeksa. (Uporedi tabelu 8)

Tabela 7

ZANIMANJE ISPITANIKA (ZAGREBAČKA VARIJANTA)

Zanimanje oca	Privatnici	Radnici i službenici	Stručnjaci	Rukovodioci	Svega
	41,37	45,17	4,13	9,31	100
Privatnici	120	131	12	27	290
	93,02	38,98	25,0	67,79	
	2,57	81,54	9,87	6,0	100
Radnici i službenici	6	190	23	14	233
	4,65	56,54	47,91	32,55	
	8,69	30,43	52,17	8,69	100
Stručnjaci	2	7	12	2	23
	1,55	2,08	25,0	4,65	
	10,0	80,0	10,0		100
Rukovodioci	1	8	1	—	10
	0,77	2,38	2,08		
Svega	129	336	48	43	556
	100	100	100	100	

Poredeći indekse samoobnavljanja, posebno za ključne grupe u ovom slučaju, pokazuje se da je indeks samoobnavljanja radničke grupe u 'B' varijanti znatno niži (0.32) od istog indeksa u 'Z' varijanti, gde je to sada radničko-službenička grupa (0.53). Pri tom, pomak u sledeću višu grupu (stručnjačko-službeničku, odnosno stručnjačku) nizak je i približan u oba slučaja (0.13 i 0.10), tj. u 'Z' je nešto niži. Pristup rukovodećem sloju je zatvoren za obe kombinacije — vrednosti indeksa su negativne —0.21 ('B') i —0.16 ('Z'). Stručnjačko-službenička i čisto stručnjačka grupa imaju indekse samoobnavljanja 0.47 odn. 0.48, sa sasvim blagim podsticajem za prelazak u rukovodeći sloj: 0.06 ('B') i 0.01 ('Z'). U pogledu silazne pokretljivosti, u obe varijante se jav-

ljaju negativni indeksi, što pokazuje da se dosta snažno sprečava pad na hijerarhijskoj lestvici društvenih položaja. U 'B' varijanti je taj otpor čak znatno slabiji (iako i dalje snažan) — za prelaz iz radničke klase među privatnike vrednost je -0.44 , iz stručnjačko-službeničke u radničku je -0.37 ; u 'Z' varijanti on je izuzetno snažan — za prelaz iz radničko-službeničke grupe među privatnike vrednost je -0.64 , iz stručnjačke u radničko-službeničku još je veća njegova vrednost, odnosno otpor padu -0.76 .

Tabela 8

VERTIKALNA DRUŠTVENA POKRETLJIVOST (YASUDIN INDEKS)

Beogradska varijanta — zanimanje ispitanika

Zanimanje oca	Privatnici	Radnici	Stručnjaci i službenici	Rukovodioci
Privatnici	0.85	-0.14	-0.61	0.22
Radnici	-0.44	0.32	0.13	-0.21
Stručnjaci i službenici	-0.23	-0.37	0.47	0.06
Rukovodioci	-0.17	-0.07	0.33	-0.08

Zagrebačka varijanta — zanimanje ispitanika

Zanimanje oca	Privatnici	Radnici i	službenici Stručnjaci	Rukovodioci
Privatnici	0.85	-0.39	-0.57	0.22
Radnici i službenici	-0.64	0.53	0.10	-0.16
Stručnjaci	-0.19	-0.76	0.48	0.01
Rukovodioci	-0.17	0.49	0.01	-0.08

Prethodna analiza nameće opet zaključak da je veći stepen zatvorenosti društvene strukture rezultat date klasifikacije društvenih grupa u okviru 'Z' varijante. Ma koliko da su radnička i službenička kategorija slične prema analiziranim dimenzijama društvenih nejednakosti (naročito više kvalifikacione kategorije), ostaje činjenica da je dužina pomeranja određena i samom vrstom posla (manuelnim ili nemanuelnim karakterom). Jednom uspostavljena diferencijacija i prema ovom kriteriju stavlja rutinske službenike u povoljniji položaj za uspon na društvenoj lestvici.

Tabela 9, u kojoj nije izvršeno sažimanje ni prema jednoj varijanti, već su službenici zadržani kao posebna kategorija, pokazuje da je odliv iz ove u stručnjačku i rukovodeću grupu skoro tri puta veći nego iz radničke -20% i 12% prema $7,1\%$ i $4,3\%$. Ovo potvrđuje i Yasudin indeks otvorenosti društvene strukture, koji pokazuje pozitivne, iako niske vrednosti, kod prelaska službenika u stručnjački i rukovodeći sloj (0.13 i 0.05), dok za prelaz iz radničke u stručnjačku i rukovodeću grupu indeksi imaju negativan predznak i povećavaju se sa udaljenošću grupe (-0.09 i -0.21). U prilog tezi da su, u pogledu društvenog uspona, službenici ipak u povoljnijem položaju od pripadnika radničke klase (date celovito) može poslužiti i podatak da za uzlaznu

pokretljivost ovi imaju samo jednu pozitivnu vrednost Yasudinog indeksa i to za prelazak u službeničku grupu (0.25). Tako službenička grupa postaje posrednik za prelazak pripadnika radničke klase u više društvene slojeve. Službenička grupa ima inače i najniži postotak samoobnavljanja u odnosu na ostale

Tabela 9

ZANIMANJE ISPITANIKA (RAZUĐENA KLASIFIKACIJA)

Zanimanje oca	Poljoprivrednici (1)	Zanatlije (2)	Radnici (3)	Službenici (4)	Stručnjaci (5)	Rukovodioci (6)	Svega
1. Poljoprivrednici	42,0 107 96,4	2,75 7 38,8	36,2 92 37,5	6,29 16 17,6	3,14 8 16,6	9,44 24 55,8	100% 254
2. Zanatlije	—	16,7 6 33,3	52,8 19 7,75	11,10 4 4,4	11,10 4 8,3	8,3 3 7,0	100% 36
3. Radnici	1,1 2 1,8	1,1 2 11,1	61,75 113 46,2	24,6 45 49,45	7,1 13 27,0	4,4 8 18,6	100% 183
4. Službenici	2,0 1 1,0	2,0 1 5,5	32,0 16 6,3	32,0 16 17,6	20,0 10 20,8	12,0 6 14,0	100% 50
5. Stručnjaci	—	8,7 2 11,1	4,4 1 0,4	26,0 6 6,6	52,17 12 25,0	8,69 2 4,65	100% 23
6. Rukovodioci	10,0 1 1,0	—	40,0 4 1,6	40,0 4 4,4	1,0 1 2,1	—	100% 10
Svega	111 100%	100%	245 100%	91 100%	48 100%	43 100%	556

YASUDIN INDEKS ZA PRETHODNU TABELU

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1.	0,93	-0,13	-0,15	-0,52	-0,53	0,19
2.	-0,25	0,29	0,16	-0,06	0,03	0,01
3.	-0,46	-0,32	0,32	0,25	-0,09	-0,21
4.	-0,22	-0,04	-0,22	0,19	0,13	0,05
5.	-0,25	0,07	-0,71	0,12	0,48	0,01
6.	-0,12	-0,03	-0,07	0,28	0,01	-0,08

(izuzev zanatlija, koji kao privatnici najviše prelaze u društveni sektor, među radnike).

Konačno, ponovo se postavlja zahtev za izdvajanjem kategorije NK-PK radnika u zagrebačkoj varijanti, jer bi tada ova klasifikacijska shema bila adekvatnija za proučavanje društvenih nejednkosti i još oštrije ukazivala na udaljenost polarnih grupa — sloja rukovodilaca i samog društvenog dna do koga je dospela ova kategorija radničke klase.¹⁰ Klasifikacija nije, dakle, do kraja dosledno izvedena.

Cilj ovog priloga je, mislim, očigledan. On pre svega ukazuje na relativnost analize o klasno-slojnim nejednakostima u zavisnosti od primenjenog klasifikacijskog okvira analize. Taj okvir omogućava da se društvene nejednakosti rasporede tako, da sistem ostane u ravnoteži, ili tako, da naglašavajući njegovu zatvorenost i zaoštavanje razlika, ne eksplicira mesto na kome su one najčešće izražene.

Marija Bogdanović

Social inequalities perception from the standpoint of applied classification framework of analysis

This paper represents in brief the approach applied in a study dealing with social inequalities in our society and then just a part of the preliminary results in accordance with the basic dimensions they are manifested in. In this context an emphasis is put on the comments on the results obtained from the standpoint of the applied classification framework of the analysis, with the aim to point out the need of a more fundamental reexamination and standardization of both the classification scheme of the social strata as well as of the social indicators included, and the importance attached to them, in the framework of each dimension for the definition of the total social position. The standardization of the two elements is seen as a prerequisite for the comparative studies, both in space and time, of the various social phenomena, especially of the social inequalities.

¹⁰ D. Sekulić u svojim radovima već duže vreme upozorava da su grupe rutinskih službenika i KV-VKV radnika, prema raznim svojim obeležjima, sve sličnije, odn. da grupa VKV radnika u nekim slučajevima čak i prednjači. U isto vreme NK-PK radnici zaostaju. Šteta je onda što u »Z« varijanti ovaj stav nije rezultirao i u klasifikacijskoj shemi dosledno i do kraja. Videti: D. Sekulić, »Socioprofesionalna mobilnost u Jugoslaviji«, *Sociologija*, 1984/1-2; »Putevi i stramputice stambene politike«, *Sociologija*, 1986/3.